

Владо Стругар

О ТРИНАЕСТОЈУЛСКОМ УСТАНКУ

(предмету науке и уметности)

Тринаестојулски устанак међу устаницима: што и злато међу металима. Имамо ли ми право да упоредимо, кад је наша прошлост препуњена бунама и устанцима и у њима наша неистрошива историјска инвестиција. Оно морање које смо вршили тринаестојулским устанком на овом делићу света где је Црна Гора, увело се ту још у давна времена, безмало већ онда откад се памти наш род овде. Једна крајина у појасу границе између Истока и Запада, караула на линији једне светскоисторијске одбране, мала земља међу световима, несмирљиво борилиште, то је Црна Гора увек; до Ловћена је досегао вал тираније са истока и одбио се натраг, испод њега застала су посезања са западних страна. Слобода се држала врлети, а ропство је могло где је удобније. Слобода није бујала али је опстала; тиранија се инатила, срџбом подизала, најездом ширла, и често несрећно, враћала онамо одакле је кренула: Црну Гору покорити не може, да је сасвим њена. Црна Гора и Црногорци, збијени вазда, опстали су својом нарочитом прирдом и непрекинутим напрезањем да буду део света у коме човек није роб. Да ли у ново доба има игде мање земље која би толико као Црна Гора имала амбицију да буде субјект у свтеским односима, да ли игде човека као што је Црногорац који би био више очаран родном земљом а жудња га носила да му је цео свет домовина. У Црној Гори се добро знало, и веома осећало, каква јој је прошлост: да је она завршила своје установљење и вршећи своју вољу и дужност ушла у заједницу са братским народима; не нашавши све што жуди, грчевито је корачала даље. Сећамо се, незаборавно, како је једном свуда код нас многа народна скупштина започела поклицом: „Хајд’ напријед, Коминтерна, Црна Гора ти је вјерна“; ништа, дакле, мање него у поход, да се за правду и слободу задобије цео свет. Из те заклетве, и целога црногорског бића, проистекао је тринаестојулски устанак као наша реч, и вид наше уверености и акције, да Црна Гора заиста улази у коначну битку за слободу. Као много пута пре, Црна Гора је и овог пута узнемирила тиране и нагнала их да се на-

прегну како би је загушили, сустежући утолико своја напрезања и грабљиве моћи на другим странама. И ма колико да је простором захватио, тринаестојулски устанак, тај нагао удар једне добре силе, бива узлет духа, тренутак и чин за светлу страницу у повесници човечанских борби за достојанство. Тринаестојулски устанак, иако наше дело, не припада само нама.

I

Ако се већ завршило оно што се њим започело, онда је он сасвим постао предметом науке и уметности, Претпоставимо да је то увелико и осмотримо га таквог.

Општа радозналост и наше победничке потребе учиниле су да не уважимо дистанцу; ухватила га је најпре пропаганда, и површно црпла, а затим полагаано прилази му наука и упоредо уметност. Ниједан приступ није довршио сопствене могућности, примивши за сврху или за ограду важећу политику свога тренутка. Но време је протичало и рад се продужавао, не ширећи се замашно; за четврт века створен је опус коме вреди прићи и видети га.

Најпре: допринос историографије. Широкогрудо кад се одброји што је сасвим њено, и оно више њено него публицистике, навело би се близу седамдесет библиографских јединица; ту је петнаестак књига, а остало мањи састави: чланци, расправе, мемоарски записи.¹ У књигама где је целовито обухваћен, тринаестојулски устанак је део њиховог обимнијег предмета, готово као увод у дужи или целокупан приказ ослободилачке борбе у Југославији, Црној Гори, њеним пределима. Нема још књиге *Тринаестојулски устанак*, да она читава буде само њему посвећена. А досадашњи доноси су вредни прилози из којих ће синтеза црпсти за свој облик и садржај; важношћу свога избора и свођења, синтеза тешко обавезује све претходне радње. Писци, већ, нису мало постигли: именовали су чиниоце и описали догађаје тринаестојулског устанка, темом и оквиром успоставили га као предмет историјске науке. Спугавала их је оскудица извора; нашли су мало записаног с устаничке стране и такође мало заплећеног из окупаторске грађе; што је у његовом поседу, негдашњи окупатор још не даје, неизвесно је када ће и да ли икада сасвим дати. Као једина накнада, а другоразредне важности, писцима су помогла послератна сећања учесника устанка. Оно првостепено што се мора, што је почетак егзактних сазнања, писци су углавном учили.

¹ Одбројено према: књизи Боривоја и Милорада Радевића *Библиографија о рату и револуцији у Југославији*, посебна издања 1945—1965, Београд 1969; изворима и литератури пописаним у делу Влада Стругара *Југославија 1941—1945*, Београд 1970; изворима и литератури наведеним у докторској дисертацији Ђура Вујовића *Стара Црна Гора у народноослободилачком покрету 1941—1945* (одбрањеној 1970. године, рукопис).

Трагање за још неоткривеним изворима овог је часа важније од свега другог: биће то корисна принова нађе ли се штогод устаничко; а ради добитка окупаторске грађе умногостручити напоре, не отклањајући ни потајан начин, да се дође до онога што без сумње у њој има о италијанском супротстављању тринаестојулском устанку; без тих извора не може се устанак сасвим представити, нити одредити оно што је особито значајно: уплив тринаестојулског устанка на тренутан рад, стратегијску процену и диспозицију италијанске врховне команде која управља својом освајачком војском на целом простору Средоземља и хитно припрема експедиционе трупе у помоћ немачким армијама против Совјетског Савеза. Вероватно ће се даљим трагањем још штогод наћи у немачким архивима, фондовима грађе колаборационистичких режима у Хрватској, Босни и Херцеговини у Србији, чак и Албанији можда, и у оном што је настало у администрацији југословенске избегличке владе, што има у још неоткривеним фондовима дипломатских и обавештајних служби совјетске, британске и северноамеричке владе. Штампана, сем колаборационистичка, изгледа, сасвим нам је непозната; у њој би се, слутимо, како оној у фашистичким земљама тако и у оним другим, могао наћи неки одзив тринаестоејулског устанка. Помишљамо да се којигод докуменат (запис, штампани текст, фотографија), или читав свежањ, налази и код појединаца, који их још уза се чувају. Границе истраживања извора не могу се унапред посве одредити, али би овакво указивање требало да ојача настојања истраживача, да не смире своју радозналост док се игде указује какво год откриће. Уз писане (штампане) документе, занима нас и све друго што је извором сазнања: карте, скице, схеме, планови, фотографије, филмови, микрофилмови, фонографисани састави.

Сређивање библиографије и упознавање свега објављеног протиче упоредо с истраживањем извора.

Налаже се, свакако, дубље (спољна и унутрашња) критика извора, боља од досадашње сведене на именовање субјеката и чињеница. Та критика има поврх свега две, да се каже, заповедне обавезе: да испита сваку политичку оцену која је савремено или доцније дата о личностима и догађајима, па исправља што је неминовно, да сузбија продирање речника и фразе докумената у научни текст. Просуђивању целовитог историјског садржаја и одредби историјских вредности неопходна су дубока разлагања, непристрасна опредјељења, оцена неприкосновена; да изнад истине не буде старијег начела.

Наше време има писце по свом подобију, и читаоце, разуме се; њихова недоспећа исправљаће наследници и, ако буде човечанског напретка, у сваком наредном колелу до новог нивоа закључака доћи. Ми не можемо замислити себи као задатак: достизање истине коме неће бити премца. Знање и спрема, и личне особине, карактер и ум, дакле, допуштају и чине нам једну меру. Политика има јаке разлоге да ради својих циљева употреб-

љава блиску прошлост и спутава истинољубивост. Присуство учесника догађаја потхрањује осетљивости с којих могу настати љутња и омраза. Има много личног, групног, партијског, националног, што се држи под велом; временом се размиче тај крути застор, али ми нећемо доживети да он више нема куд, потезаће га и наши потомци да открију оно што ми нисмо смели ни хтели. Наше свести, зачаране нашим нуждама, неодвојиве су од апологије наше победничке стране; истином је узвишена, верујемо ми, и ту видимо себи спас.

Тринаестојулски устанак, савременошћу својом условљена и ограничена појава, мора се научном пројекцијом ненарушиво успоставити: да гласне свака намера, која се понегде назрела, да се у њему нађе нешто чега одиста нема, да му се одузме понешто, победнику неповољно; да се не понавља аналитичка процена која закључује више од угодности теријском моделу него грубом виду чињеница; да престане занемаривање удела личности, социјалних и политичких група, које су после устанка (и, дабогме, после рата) затајиле, одступиле или сасвим прешле на супротну страну.

Тринаестојулски устанак има историјско значење, одредљиво тек на добро изученим чињеницама и односима, узроцима и последицама, тек синтезом које ће дати закључке. Бива најпре поглед у прошлост на услове, узроке, постанак чинилаца. Овај континуитет се мора веома испитати, да се установи, одреди, како је и докле тринаестојулски устанак потврдио Црну Гору као земљу која неискорењиво гаји отпоре насиљу, живи немиром, акцијом и жртвом за слободу, баш слободу која жуди независности а не удобност, јер ова је „зависност од хиљаду ситних ситница“ (И. Секулић). Црна Гора, свеукупно уочи устанка, мора се дубоко изучавати: социјално стање и материјално имућство земље, култура, Комунистичка партија која је преовладала у политици, унела своје идеје у свакојака црногорска незадовољства и жудње дајући им велику амбицију, друге политичке партије и групе, њихове намере и опредељења.

Та свеукупност Црне Горе има давне, скорашње и тренутне међународне повезаности. Прво: у свим битним токовима и делатностима с народима Југославије. Не указујући на споне, заједничтва и прожимања у предратно време, може се рећи да априлски пораз није доживљен у Црној Гори као катастрофалан неповратак Југославије, несумњиво због тога што је Комунистичка партија свакоме уденула да окупаторску поделу не признаје и одмах започиње војну припрему, стога што је у Црној Гори, окренутој ширинама, укорењено уверење да јој годи постојање Југославије, а и стога што се на црногорском фронту наступало у априлском рату; прешавши на његово тло, војници су упознали противника. Несрећа Срба у Хрватској, Босни и Херцеговини будила је немир који подиже црногорске чете да прелазе у Херцеговину да би помогле српском народу у отпору против усташа.

Устанак у Србији, Хрватској, свуда у Југославији, одушевио је и подстицао патриоте у Црној Гори; поведена је јединствена борба за ослобођење. Ишчекивање да цео Балкан, па и окупирана Европа, устане против фашизма, постојало је у Црној Гори, доста жудно и не одвећ нејасно. Нада у Совјетски Савез, велику словенску и прву комунистичку земљу у свету, подиже дух и снагу Црне Горе. Та чињеница, или како историчари често кажу, руска компонента, стоји још несагледана: докле је руски подстицај а колико — југословенска солидарност.

Окупатор је супротна страна у устанку, увек испред, и никад занемарљив, не само присуством војне снаге на црногорском тлу већ целокупно, и нарочито с погледом на његове планове и делатности у освајању других земаља.

Овде је и питање: колико је тринаестојулски устанак чин црногорског поимања и остваривања слободе, а у чему, пак, интуитивно испољење једног преосетљивог одбрамбеног рефлекса; једноставно: свесни чиниоци и спонтани упливи у тринаестојулском устанку?

II

Не може историографија, заиста не сама, да учини и доспе оно што желимо. Удружиће се с другим наукама, допринеће побудама уметности. Да ће целокупан ослободилачки рат и револуција у Југославији бити — сем историје — предмет социологије, демографије, психологије, географије, науке о политици, науке ратоводства, науке о економији, науке о праву, чак у неком погледу етнологије и лингвистике — то је несумњиво. Теже је одредљиво шта ће за ове науке бити тринаестојулски устанак, иако се рађа пријатна помисао да би их он могао прилично занимати као догађај еруптиван, преломан, свенародног учешћа, уведен у целовит низ догађаја и процеса на своме простору и ширем од њега.

Обузету интересовањем за целокупан сложени ток збивања, историју занима да се установи: како се у тринаестојулском устанку, што и у толиким ослободилачким борбама пре њега, испољује црногорски дух, разорљив за сваку стегу, непомирљив с икаквом бедом или понижењем, тај дух који тешко трпи застоје, не подноси одлагање одлука, хоће да је напред у походу који ће се памтити, неће да посматра себе сем са врха успеха. Тој жељи историје може помоћи психологија, и нарочито, ако испита својства комуниста, да одреди колико је доктрина и политика коју они врше, допринела срчаности у полету и пренагљености у одлукама, да представи ликове устаничких вођа, како би се могло знати да ли су неке директиве проистекле већма из рационалне процене војне ситуације или са узбуђених емоција и јада због неподударања устанка са раније стеченим теоријским концептом

о њему. Лепо би било да се сазна да ли су млади људи, преовлађујући. У борбеним редовима, интелектуалци махом млади, преовлађујући у руководством, допринели ударној сили устаничке војске И на супротну страну пренети поглед и знатижељу. Особито, полазећи од злог феномена фашизма, да се објасни како су италијански радник и сироти сицилијански сељак могли вандалски палити сељачке домове по Црној Гори, хватати и терорисати учеснике устанка, на стратиштима пуцати у њихова леђа, а на фотографији истог злочина коју добију и собом понесу, једва читко записати: „Успомена из Црне Горе, стрељање бандита“. Да се сазна да ли је негде страх од погибије, лична пометеност, плаховитост у нарави, проузроковала несрећну одлуку, а негде, пак, лична храброст старешине код свију побудила смелост и срчан отпор. То испитивање засновати на изворима да би се открило оно што је о поступцима индивидуе и колектива чињеница историјског понашања, јер човек, одређен историјом, и сам је њен стваралац.

Поред узајамности са друштвеном средином, има тринаестојулски устанак извесну зависност од земљишних услова, а та ће се сазнати кад географија сачини процену стратегијске важности простора Црне Горе, Боке Которске, Санџачка и Херцеговине, као целине, и свој опис природних објеката, насеља, производних капацитета, комуникација. Кад се прошири то изучавање увидеће се одмах да су се бојеви тринаестојулског устанка десили где и сукоби у прошлим црногорским ослободилачким борбама. Ако ће негда наша туристичка вештина бити домишљата, па се неко реши да обележи места куд су вођене наше ослободилачке борбе, сва ће нам се ратна прошлост у штуром виду изнети на успутне табеле, и видеће се тад, да поменемо узгред, да су Црногорци тукли на Брајићима Французе и Талијане, на Суторману Турке и Италијане, да су Веље и Мало брдо давно ушли у историју и поезију, да је на Царевом лазу тринаестог јула била устаничка заседа, да су на Кошћелама Турци заустављени 1862. године, да се код Повије, Острога, Стубице небојено пута војевало, да су Пива, предео Дурмитора, долина Мораче ушли у легенду, да су Служ, Колашин, Мојковац, Бијело Поље, Беране, Андријевица и пре освајани. Ово подсећање, доста једноставно, слуги ли нешто у чему би научник нашао повод за своју знатижељу и, после, ваљан допринос.

И доктрини ратоводства могао би тринаестојулски устанак бити изузетно занимљив. До недавно, на пример, учило се у генералштабној академији да је команданту дивизије потребно три дана од тренутка пријема задатка до оног часа када ће успети са целим старешинским саставом да припреми напад, трупу доведе из рејона прикупљања на полазни положај и буде готова за јуриш. А баш исто толико дана (или два више, ако је седница Покрајинског комитета била 8. јула) протекло је од одлуке да ге-

рилски одреди нападну италијанску војску до оног часа кад је дукла устаничка пушка. Та чињеница задивљује, али њену важност може да одреди зналац војне вештине својим методом рада; његов закључак драгоцен је за историчара. Па и даље, војним мерењем ваљало би установити каквих је борбених вредности била устаничка војска, брзо и плаховито створена, племенски заснована, са искусним борцима из пређашњих ратова, с много необучених младића, мало стручних старешина, каквих је она, дакле, вредности према себи савременом и истородном стандарду. Та нарочита војна процена утврдила би, вероватно, колико је стога устаничка војска успешно дејствовала: успела је веома, или је због својих недостака мало постигла (према својој бројној стању), јер би, чвршће организована и боље вођена, освојила и оних неколико неослобођених градова, па не само шест италијанских дивизија већ и још толико њих привукла у Црну Гору, Боку Которску, Санцак и Херцеговину и ту приковала главне снаге јужног крила фашистичког распореда на окупираном европском простору. Војна процена може поћи у овом смеру; од њених резултата узела би историја оно што је завршена чињеница, што њу осветљује.

Социологија, наука најближа историји, нашла би још више и дубљих мотива у тринаестојулском устанку. Не могу више задовољити агитациони називи: „устаничке масе“, „сељачке масе“, „реакционарна клика“, „остаји поражених класа“, „сепаратистички елементи“, великосрпски агенти“, и њима слични. Социологија мора да испита друштвено-економски положај, особитне и карактер сваке социјалне групе друштва у Црној Гори уочи устанка. Удео сељаштва (његових слојева), радника, интелектуалаца и градског становништва (трговаца, чиновника) у устанку, да се процењује, не више по утисцима и сећању, већ на историјским изворима. Ако, нарочито и политикологија изучи политичко стање, добиће се драгоцену сазнања о узрочностима устанка и његовом току, и, дабоме, за процену неизбежности скорог класног сукоба на домаћем фронту (између ослободилачких снага и колаборационистичких група), за теорију револуције и њене премисе у најновије доба.

Извесна сазнања задобијена методом економске науке у испитивању материјалног живота осветлиће класни састав друштва. А неопходно упознавање привредног стања Црне Горе, Боке и Санцака завршило би се непотпуно ако би се занемариле посебности приморског, брдског и високопланинског подручја, још у нечем врло старинске градске привреде, и неких привредних настојања предђашње власти ради обављања њених управних послова.

Почевши са тринаестојулским устанком, демографија да испита промене у становништву: померања, пресељавања, повремена бекства, свеукупна страдања, бесповратне губитке, да би се

сазнало колико је устанком и ратом успорен пораст и развитак народа. Узевши те резултате демографског испитивања, економетрија ће да процени какви су губици нанети националном богатству земље због запошљености људства пушком а не радном алатком, због људских губитака, пометености становништва услед ратних операција, слабе исхране и свеукупног оскудевања у земљи, окупаторског разарања националне економије, устаничког и партизанског рушења објеката да не би окупатору служили.

Да ли је предмет социологије или етнологије, или обеју заједно, али је значајно да се испита значење племенских установа, норматива и осећања црногорског друштва у тринаестојулском устанку. Све устаничке војне јединице стале су у оквиру братственичке и племенске, у полету устанка било је веома много родбинских подстицаја, са њих и штогод стихије. Занимљиво је видети, на пример, како старешине устаничких јединица у добром броју потичу из породица које су и у ранијим црногорским ратовима давале предводнике народне војске. И шта иза тога стоји: навика, углед, моралне вредности, класни разлог, тренутно подешавање.

Ово пребирање по тринаестојулском устанку доводи нас до појаве нове власти. С оних неколико ослободилачких одбора, устанак се подухватио револуције. Народни одбор ослобођења у Беранама, намерно поменимо њега, прогласио је ништавним све органа власти бивше југословенске и окупаторске; сву власт да преузима народ, а овај одбор, изабран на збору народних делегата, вршиће власт у његово име ради потреба ослободилачке борбе; на ослобођеној територији истицаће све југословенска тробојка, одредио је одбор, и симболом порекао сва поништења Југославије. Наука о праву, можда више него политикологија, забавиће се овим одбором; посматраће га ретроспективно, с погледом унапред, без сумње и компаративно, уопште, као чин на оној магистрали која почиње од већа у Париској комуни, успиње се у совјете руске револуције и преко њега, баш беранског одбора, продужује у народноослободилачке одборе југословенске револуције. Одбор у Беранама (изабран 21. јула) је самосвојан: саставом, програмом, далеким смислом. Био је вишепартијан, али под упливом најјачих комуниста; био је социјално разноврстан са сразмерно довољно радника; не сасвим јединствен, али стога нимало мање демократичан и баш том страном неупоредиво узвишенији од оних одбора који се доцније стварају у ослободилачком рату и револуцији, јер ту, где је у њему равноправност различитих, у овим доцнијим одборима постоји сагласност истоветних, а у простор за демократију увлачи се бирократија да подгриза врлине револуционарне власти. Одбор берански прогласио се и чинио надлежним и у војним пословима; тај идеал, да народно представништво стварно располаже војним моћима, није се још остварио и нико не зна када ће да буде. Тај одбор, саставом вишепартијским и вишепро-

фесионалним, иако што и једна ћелија, изгледа ближи него друга револуционарна већа прошилх времена данашњем комунистичком револуционарна већа прошлих времена данашњем комунистичком размишљању о могућностима плурализма, о облицима који ће не само сиротињску масу већ и сву множину радног становништва организовати као социјалистичко друштво.

Ево како нас премишљање о историјским примерима окреће унатраг, одводи унапред, а то је због својства друштвеног бића и метода историјске науке која прилази друштвеним наукама, подноси им што је сазнала, нуди им проблеме, тражи сусрет, удева се у њих, да би и сама из њихових сазнања узела коју црту за слику човека и друштва коју ствара.

Један поглед на тринаестојулски устанак, па толико поменутих појединости; нису случајно одабране, а нису ни потпуно усклађене за радни програм; овај мора да буде целовит, довољно кохерентан, врло амбициозан. На сваку тему не мора доћи књига, али свему особеном треба посветити пажњу и негде већим а друге мањим саставом градити сазнања. Претпоставимо све видове обраде: хроникку, хроникологију, мемоаре, монографију, расправу, стручну и теоријску есејистику, приказ, рецензију, критику. Дескрипција је увелико завршена, реконструкција радње може се још нечим допунити; у даљим напорима тежити ка вишим ступњевима сазнања, од нарације к решавању проблема, анализом ка синтези, том изједначењу науке са животом, како умни и строги писци кажу.

III

Видимо и за уметности многе мотиве у тринаестојулском устанку, у њему самом и ослободилачкој борби њим започетој. Непостижно би било, а и сасвим непотребно, разлучити оно што је мотивацијом из устанка, а већ добило уметничку транспозицију. Могућно је да се прилично успешно одреди који су ствараоци за која дела узели мотиве из револуционарне и ослободилачке борбе у Црној Гори и њом се уопште инспирисали. Погледамо ли књижевност, један скупан библиографски преглед показује да би се ту могло уврстити: око 160 збирки песама, 63 збирке приповедака, 58 романа, неколико драмских текстова (свуда је урачуната и литература за децу), 11 збирки есејистике о тој књижевности и њеним творцима² (бројеви, кад их не бисмо узели условно, кажу: као да је лакше писати белетристику него историографију). Књижевно и уметничко сведочанство о људима и догађајима употпуњују историју. Поетска реч је нама мио говор, Тек је седам дана отакако је почео тринаестојулски устанак, а на збору код ослобо-

² Подаци су добијени одбројавањем према библиографији датај као прилог у књизи: Владо Стругар и Војко Булатовић, *Кроз тмине и зоре*, избор из југословенске литературе 1918—1968, издање „Рада“, Београд 1969.

ђеног Колашина певало се: „Малена је Црна Гора, ал се храбро дигла сва, са свог крша непобједног, гони окупатора“. У том ланганом стиху има једна чиста истина и једна јака парола, да носиоцу истине узвиси прегнуће и одушеви га победилачком вољом. Тако се једноставно зачела, и ширила не баш разуђено, наша ратна књижевност да би ослободиоцима помогла. Превладала је поезија, народна и уметничка. Лесма која тражи пркос, хоће гордост, слави херојство. И то што је за рата створено, трајаће тек у понечем као књижевна вредност, а целином вечно као историјски извор. Књижевност после рата, зачињући се у егзалтацији победе, узвисује хероје а ниже него што су поставља побеђене. Кад је слављење дојадило, одважни су решили да осмотре згаришта, дослуте ватре и сликају човека који је у пожару рата горео. Тај излазак на прави пут омогућен је, и несумњиво подстакнут, тренуцима и напорима свеукупног југословенског избора историјске перспективе. Књижевност није поштедела митове, јер све што се збило човек је учинио. Наша поезија искрен је глас црногорске душе, обасјане сунцем а запојене трагиком, прегућене ватром а чежњом умекшане, понете слободом а тугом проденуте, да радости не буде превише јер коб своје хоће: разна „житејскаја“ да униште достојност људску. Та је поезија, као и наш етос, узнета према болу: духа и света. Приповедачи су махом из стварне радње узимали мотиве уметничке обраде и стезали ликове бораца, војника, старешина, плаховитих делија и тихих момака, уверених у несаломиву моћ своју и свога покрета; а противници им, то су ниске и одвратне душе, подмукли и сурови злочинци. Приповедачи, неко време, дају обраде блиске хроници а после теже вишем креативном поступку, са тока радње преносе тежиште посматрања у токове човекове свести. Писци романа размакли су оквире онога што су већ у приповеткама засновали. Ту се јавља Црна Гора, предео и људи, свиме што досежу. Неки ликови су израсли до велике мере: једва откривају радост, скривају тугу а пркос свагда показују. То се у њима огледа историјски дух Црне Горе, вековима лишене многих страсти и угодних доживљаја да би очувала слободу и живот у њој. Сва та литература, ослободилачком борбом мотивисана, у ствари је уметничка историја једне битке за људско постојање; та битка траје. Тринаестојулски устанак је у њој домет који се ода свуд види, полет који се намером пронео свуда, подухват који се смислом још није довршио; Црна Гора је онда кренула у бој за слободу свуда где човек постоји. Литература није још приказала њену тадашњу побуду и жудњу, ни описала онај свенародни устанички поход који наука може категорисати али једино уметност насликати. Не можемо прописивати, али смемо рећи, да тринаестојулски устанак чека на свој роман и свој еп, чека ствараоце који ће умети да га обликују; он је предмет за највећу меру уметничког дара, градиво за генијалног писца.

Ликовна уметност има читав циклус остварења о темама из ослободилачке борбе. Ту су и мотиви из тринаестојулског устанка. Сликани су предели где су борбе биле и ликови јунака како их легенда памти. Од пластичног израза и слике верне изгледу мотива кренуло се и у апстрактне форме; мало је уобличавати ликове, кад су дух и кретање суштина бића. О њему, уметник размишља цртежом и сликом. И где су најпре ликови слободара устремљена погледа, ведро чела, стегнуте песнице са заставом која симболизује победу, доцније су неразговетне линије и обојене површине које сугеришу мисао о сабласти рата; очигледно, егзалтација је ишчезла а биће се показало. То неће нашкодити историји и народу. Тринаестојулски устанак имаће оно што је наспрам њега, ако једно надахнуће узмогне да га изрази даром као што је онај који је већ ликовно овековечио бој на Вучјем долу; да слика дочара ватру и мисао устаничке Црне Горе.

Вајарска остварења познајемо највише по споменицима хероја и тренутака ослободилачке борбе; рекли бисмо да је ту више мотива из тринаестојулског устанка. Вајарство, радећи за слободан простор, уједначило је израз, ближи егзалтацији него размишљању, епски размахнут, и за нарудбу вероватно увек добар. Понегде, споменици су неусклађени са физичким простором около, а негде и неповољно смештени. Како смо обавезни да још многе и на многим местима подигнемо, нека буде воље и спремности да та знамења успешније собом усклађују историјску симболику и уметничка својства.

Ослободилачка борба је увелико предмет филмске уметности и већ подоста разних адаптација за мали екран. Филмови о темама из Црне Горе веома су озбиљни, било да су самостално замишљени било подухвати екранизације претходно литерарно изврсно одређених сижеа. То двосмерно залагање свакако ће се наставити, ритмом неуједначеним, а значењем све већим у данашње и сутрашње време, кад техничко усавршавање услова живљења немилостиво смањује просторе духовног оплемењивања човековог и као варљив надоместак подноси му једну слику уместо мноштва речи, да не размишља, да се забави. Нас онеспокојава, да ли ће настојање филмске уметности избећи изопачења, да се не пода рђавим склоностима забављачке индустрије и од једне колосалне историјске драме прави приказ за туђ смех и забаву. А тринаестојулски устанак, још недотакнут као филмска тема, доиста може да буде предметом задивљујућег спектакла; чини се, ближи је том виду него иједан наш поход који памтимо.

Изиће много овог пребирања и набрајања; може да личи на сентенце и тешку лекцију. Далеко је ово од такве намере, јер би свако прописивање било изнад способности једног човека, и било враћање у прошлост коју смо минули. Ја сам помињао што би могло да се чини, знајући да науке имају своје неприкосновене методе а уметности своје особене приступе; свака наука изучава-

ће што је њено, а свака уметност бирати своје; и треба желети, да то увек буде начином који је врло савремен у сваком оном тренутку научног и уметничког деловања. Помињао сам говорећи као учесник устанка, и зачуђен веома, како је човеку једноставно кад се врши људско дело у коме и он има удео, а колико је сложено кад се, после, испитује што га је условило и што је њим учињено: ја ово не бих могао независно радити. А верујем иначе: кад би тринаестојулски устанак био дело неког другог, великог и богатог народа, и амбициозног колико ми, сачинио би тај народ посебан институт да се дуже време само њиме бави.